

ספר הכוזרי – אחדות של תוכן וצורה

הרב חיים וידל

פתיחה – סיפור אהבה

ספר הכוזרי אהוב עלי מאוד והוא אחד מהספרים המכוננים של אמונתי, גם בתוכנו וגם בצורתו. בדברי הבאים, אשרטט כמה קוים לאהבה זו בלי יומרה למצותה ובתפלה שלא לצמצמה. אתחיל בצורה, ואתייחס לשלוש תכונות צורניות של ספר הכוזרי: א. חלום ב. מסע ג. דיאלוג. לאחר מכן אתייחס לציר מרכזי של תוכנו של הספר: הענין השכלי והענין הא-לוהי.

א. צורה

חלומות וכיסופים

ובהערת בני אדם והתעוררותם אל אהבת המקום ההוא הקדוש ינחץ הענין המיוחל, שכר גדול וגמול רב, כמו שנאמר: אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד, כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו, רוצה לומר כי ירושלים אמנם תבנה כשיכספו בני ישראל לה תכלית הכוסף עד שיחוננו אבניה ועפרה. (ספר הכוזרי מאמר ה כז)

ספר הכוזרי הוא ספר החלומות והכיסופים. ראשיתו בחלומותיו - כיסופיו של מלך כוזר לגאולה אישית וכללית, חתימתו בחלומו - כיסופיו של החבר - ריה"ל לארץ הקודש, וכל כולו טווי ורווי כיסופים לגאולה אישית וכללית של שניהם.

הספר פותח בנחישותו של מלך כוזר להבין ולממש את חלומו. בהמשך נשזרים חלומותיהם של המלך והחבר יחדיו עד לבלי הכר. חתימתו של הספר ושיאו היא בהענותו של החבר לקולו של המלך המצוה אותו לעשות את המעשה הראוי - לקום ולעלות ציון. וביציאתו של ריה"ל, בגיל שבעים, לדרך הים המסוכנת, למרות התנגדות כל רעיו.

המשורר מפליג בספינת חלומותיו, שר בה שירי ים וכיסופים לציון, מגיע לא"י, ומת מוות אגדתי בלב ליבה, בירושלים, למרגלות הר הבית. התנועה שמכח החלום והכיסופים, מתעצמת עד חינון עפרה וכלות הנפש. ריה"ל בא אל המנוחה ואל הנחלה, אל יום שכולו שבת.

גם בגלות מזומנים לו לחסיד רגעים של גאולה. השבתות, הימים הטובים והימים הנוראים, היו לו לריה"ל לב הזמן ופריו'. הפיוטים והסליחות שלו לימים הקדושים, לצד שירי ציון שלו, הם העזים והנוקבים מבין שיריו.

במיתתו, זוכה ריה"ל להתעלות למעלת החסידים הראשונים, ומלאכי ארץ ישראל הם לו לצוותא למרות שעדיין לא הגיעה עת לחננה ולא בא מועד.

הכיסופים של מלך כוזר מביאים אותו להתגייר. גם זו הינה תנועה של קרבן, של מסירת הכל על מנת ללכת לעולם חדש. גם זו הינה אהבה עד כלות הנפש, ו'אגר שהתגייר כקטן שנולד דמי'.

מסע

על אהבתך אשתה גביעי	יסתיר מאורותיו יום הרביעי
שלום לך שלום יום השביעי	אשמע מבשר טוב מיום חמישי
ששת ימי מעשה לך כעבדים	כי מחרת יהיה נפש לנפשי
אם אעבד בהם אשבע נדודים	בקר לעבדותי ערב לחפשי
כלם בעיני הם ימים אחרים	קרוא אלי שלחן מלכי ורועי
מאהבתי כך יום שעשועי	אמצא ביום ששי נפשי שמחה
אצא ביום ראשון לעשות מלאכה	כי קרבה אלי עת המנוחה
לערוך ליום שבת המערכה	אם נע ונד אלך למצא רוחה
כי הא-לוהים שם שם הברכה	ערב ואשכח כל נודי ונועי
אתה לבר חלקי מכל יגיעי	מה נעמה לי עת בין השמשות
מאור ליום קדשי מאור קדושי	לראות פני שבת פנים חדשות
שמש וכוכבים קנאו לשמשי	באו בתפוחים הרבו אשיות
מה לי ליום שני או לשלישי	זה יום מנוחי זה דודי ורעי

ספר הכוזרי הוא ספר מסע מרתק ומקסים, מעורר ומתסיס. הספר פותח במסעו המפותל של מלך כוזר אל אמונת ישראל, ומסתיים במסעו האמיץ של החבר - ריה"ל, אל ארץ ישראל. המלך נענה לקול המלאך המצוה אותו 'לך לך מארצך וממולדתך ומממלכתך, אל המעשה הרצוי אשר אראך', והחבר נענה לקול המלך, התובע ממנו לגול מעליו חרפתו וללכת אל ארצו, ואל מולדתו, ואל בית אבותיו. בין שני המסעות הללו, מתרחשים מסעות רבים נוספים, של המלך ושל החבר, בתוך עמם (ממלכת כוזר, הקראים), ואל מחוצה לו (הפילוסופיה והדתות). זהו אם כן ספר של 'בלכתך בדרך' בגשמיות וברוחניות. 'כל הדרכים בחזקת סכנה', הדרך היא מציאות לא מוכרת, וההולך בה חווה חוסר בטחון, ספק ומבוכה. אמנם, יש כאלה שהדרך היא ביתם, היא ההוויה והחוויה העצמותית, 'תורה איקרי דרך'. כל מי שלומד בספר הזה, נוכח שחידושים רבים וגדולים מתגלים בדרך. דווקא 'בלכתך בדרך', ולא 'בשבתך בביתך', מתרחש הזיווג עם השכינה, ובה מזומנת נביעת המעיין המתגבר, והשראת הרוח ממרום, של אורות חדשים, של רזי תורה שעין לא שזפתם.

המסע של המלך מסתיים בשיבתו לממלכתו, והשבתו אותה אל חיק יהדותה הקדומה הראשית. ממלכת כוזר עולה ופורחת מכוחה של אמונת ישראל והתורה הנלמדת בה.

לעומת זאת, מסעו של החבר מסתיים במיתתו אל מול הכותל המערבי, נרמס על ידי קלגסים ערלים על סף מחוז חפצו. דרכו, היא הדרך של עם ישראל, הנמשכת והולכת בעמקי הבכא וגאיות הצלמוות של הגלות למרות כל הרדיפות והייסורים ללא קצבה. זרעו אחריו, בניו ובנותיו יגיעו לארץ בדור אחרון על מנת לחיות, ויזכו לבנות ולהבנות בה.

דיאלוג

“חבר, נקרא תלמיד חכם, וכן יקראו לתלמידי חכמים חברים, ואולם נקראו בזה השם כי חברתם זה לזה חברה נאמנה, כי היא חברה לשם שמים”⁷.

“והחברים שלושה מינים: חבר תועלת וחבר נחץ וחבר מעלה... וואוהב המעלה, הוא שתהיה תאות שניהם וכוונתם למטרה אחת, והיא: הטוב, וירצה כל אחד להעזר בחברו ובהגיע הטוב ההוא לשניהם יחד. וזהו החבר אשר צוה לקנותו, והוא כחברות הרב לתלמיד והתלמיד לרב”⁸.

ספר הכוזרי הוא ספר של דיאלוג. לימוד דיאלוגי - שהוא דיאלוג אמיתי ולימוד אמיתי. זוהי גדולתו וזהו סוד קסמו שלא פג. הכוזרי הוא מעין אוסף של דיאלוגים, רצף של שיחות. תיעוד של לימוד בעל פה בחברותא, ולא ספר פילוסופי שיטתי, עקבי וקוהרנטי. תורה שבעל פה ולא תורה שבכתב. חסרונו זה הוא גם יתרונו. אין בספר הרצאת דברים שיטתית. הנושאים הנדונים, נפתחים בו וננטשים באמצעותם, כדי להיפתח שוב בשלב מאוחר יותר. כל נושא בספר נידון בו בכמה וכמה מקומות, מזויות שונות ובסגנון שונה. באותם הנושאים נאמרים דברים שונים ואף הפוכים. זהו טיבו של דיאלוג אמיתי, של שיחה טבעית, של טיול בפרדס. בנוסף לחיות הסוחפת, מתגלה האותנטיות של הדיאלוג בכך ששני המשוחחים בו, הגם שהאחד הוא ה'רב', והשני הוא ה'תלמיד' משתנים שניהם, לאורך כל הספר ובאופן בולט בסופו. מבעד להסדר של הסדר והשיטתיות הפילוסופית, ניכטים וניכרים דברי אמת שלו כתפוחי זהב במשכיות כסף. אמת חיה ונוקבת הנוכחת ושופעת על כל מי שלומד אותו. יתרה מזאת, בכך ש'הרב' הוא 'חבר', מתברר שהדיאלוג הוא ראשית כל ביטוי של רעות, של אהבת חנינם, שאינה תלויה בדבר, אף לא בתכלית.

⁷ רמב"ם פירוש המשניות - מסכת דמאי פרק ב, ג.

⁸ רמב"ם פירוש המשניות למסכת אבות פרק א, ו. תרגום הרב יצחק שילת

ספר הכוזרי אינו ספר של פולמוס וויכוח, נצחנות ו'מיסיונריות', אלא ספר של דיאלוג, של הקשבה הקודמת ומקדמת את הדיבור. דיאלוג אמיתי הוא זה, שתכליתו העיקרית היא ההשלמה וההפריה ההדדית. יותר ממה שהלומד מעוניין לדבר הוא מעוניין להקשיב, לקבל ולהשתנות. כיוון שהדיאלוג בספר זה, הוא כדרכה של תורה שבעל פה, אמיתי ולא מלאכותי ודידקטי, הוא מזמין אותנו ומאפשר לנו להיכנס אליו, לקחת חלק בו, ואף למשוך ולהמשיך אותו לכיוונים חדשים.

והחוט המשולש לא במהרה ינתק

שלושת המאפיינים הצורניים - החלום, המסע והדיאלוג, נשזרים ומתחברים יחד. המלך והחבר יוצאים למסעם מכוחו של חלום הניזון ומתעצב מדְכֵי נהרות ומשברי ים של כיסופים עזים. 'וילכו שניהם יחדו' אל ההר הטוב הזה ואל הלבנון, אל 'הענין הא-לוהי', אל התגלות והארת המעלה הראשיתית הגנוזה של ישראל והאדם. הכיסופים והחלומות, החברות והחברותא, הדרך והאופק, כולהון בחד קטירא איתקטרו עם הענין הא-לוהי.

ב. תוכן

גלות וגאולה - חכמה ונבואה - הענין השכלי והענין הא-לוהי

"אמר החבר: כן הכרם זה שאתם אומרים, שמצליח בו הכרם אילולא היו נוטעים בו הגפנים ועובדים העבודה הראויה להם, לא היה עושה ענבים. והמעלה המיוחדת הראשונה היא לעם שהוא סגולה ולב כאשר זכרתי, ויש לארץ עזר בזה עם המעשים והתורות התלויות בה אשר הם כעבודה לכרם,

אבל לא יתכן לסגולה הזאת להגיע אל הענין הא-לוהי בבלעדי המקום הזה, כאשר לא יתכן שיצליח הכרם בבלעדי החר הזו"9. 0)

ריה"ל חי חיים של ציפיה יוקדת לתחיית ישראל 'האומה החיה הראויה לחול הענין הא-לוהי' ושיבת 'חול הענין הא-לוהי על המונם עד שהגיעו כלם אל מעלת הדבור'; 'זהודיע לכל באי עולם כי הוא הא-לוהים אמתי ומלכותו בכל משלה'.

חיי האדם הם הכנה ל'משהו אחר', אך לא פחות מזה, החיים הם 'מה שהם' כאן ועכשו. אדם לעמל יולד, לעמל מתמיד של הכשרה ובניה של עתיד טוב יותר, ומכל מקום מצווה הוא לראות עצמו בשבת כאילו כל מלאכתו עשויה. החסיד של ריה"ל, צופה ומצפה, חולם ונלחם, מהלך בפרוזדור הארוך, מייחל לבוא אל הטרקלין. החסיד הוא המולך על כל כוחותיו ומנצח על כל כליו, ומפיק מהם צלילים נהדרים. החסיד הוא המברך ברכות הנהנים ובכך נהנה הנאה חושנית עשירה ומדויקת. אוהב הוא את החיים בעוה"ז ורואה בהם מתנה ושפע של ברכה, ומצפה ומייחל לעולם הבא. אין בכך סתירה, כשם שאהבת האיש לרעייתו באשר היא מביאה אל העולם את ילדיהם, אינה מחסרת את האהבה אלא משלימתה. ערכה של המתנה גדל בפוריותה, בפתחתה מעמקים חדשים בתוכנו, ואופקים לא צפויים לפנינו.

האם ריה"ל זכה לחיות את חיי החסיד האידיאלי שהוא מצייר בספרו? מבין שורות הספר ניבטת אלינו אישיות שהגלות היא לה עגמת נפש, חרפה והשפלה. מבין שורות שירי ציון שלו מתגלה דמות החיה בכיסופים לעתיד:

לְבִי בְּמִזְרַח וְאֲנֹכִי בְּסוֹף מַעְרָב / אֵיךְ אֶטְעֶמָה אֶת אֲשֶׁר אֶכַל וְאֵיךְ יַעֲרֵב / אֵיכָה
אֲשַׁלֵּם נְדָרַי וְאֶסְרִי, בְּעוֹד / צִיּוֹן בְּחֶבֶל אֲדוּם וְאֲנִי בְּכַבֵּל עָרֵב / יִקַּל בְּעֵינַי עֲזוֹב
כֹּל טוֹב סִפְרָד, כְּמוֹ יִקַּר בְּעֵינַי רְאוּת עֶפְרוֹת דְּבִיר נַחְרָב.

⁹ מאמר ב, יב.

משיר געגועיו לשבת, נשקפת בחדות, נפש שקשה לה לצלוח את ימי החול, בדרך לשבת:

על אהבתך אַשְׁתָּה גְּבִיעֵי / שְׁלוֹם לְךָ שְׁלוֹם יוֹם הַשְּׁבִיעִי / שֵׁשֶׁת יָמֵי מַעֲשֵׂה לְךָ
כְּעִבְדִים / אִם אֶעֱבֹד בָּהֶם אֶשְׁבַּע נְדוּדִים / כְּלָם בְּעֵינֵי הֵם יָמִים אֶחָדִים /
מֵאַהֲבָתִי בְּךָ יוֹם שְׁעִשׂוּעֵי.

'העניין הא-לוהי' הוא העתיד הנמצא מעבר לאופק, הוא ארץ ישראל, הוא הגאולה, הוא השבת. 'הענין השכלי', התבונה, מביאה אותנו עד לקו האופק, אך אין בכוחה להגשים את חלומותינו וכיסופינו ולהגיענו למחוז חפצנו. החיים האנושיים הממציים את 'העניין השכלי', החכמה והמוסר הנגזר ממנו, הם הכלי לאורות 'העניין הא-לוהי', רוח הקדש והנבואה. המהלך הפילוסופי התבוני, מביא אותנו למבוי סתום, לדכרוך ולייאוש. אמנם, 'אין בן דוד בא עד שיתיאשו מן הגאולה'. במקום שמסתיימת החכמה, מתחילה הנבואה. מהיאוש בוקע האור העדין של הלבנה, של ההתפיסות והקבלה הענוותנית של המציאות. ריה"ל מלמדנו כי באשר לשאלות ה'קשות', יפה לנו התמימות. יש בחירה חופשית, רק חנף יכפור בה, יש השגחה ומשפט, רק עיוור לא יראה טוב ד' וצדקו. הניסיון לסחוט במסחטת (משחטת) התבונה את המציאות עד תום, מגיע לאמיתו של דבר עד התמימות.

'המעשה הרצוי' שהתגלה על ידי 'הענין הא-לוהי', הוא הפותח את שערי המבוי הסתום. מכוחו ועל גבי דרך הארץ של 'הענין השכלי' אנו שבים אל הרוימות של חול 'הענין הא-לוהי'.

חתימה – מסורת והתגלות

בין גאולת והתגלות העבר ובין גאולת והתגלות העתיד מחברת המסורת. נאמנותה של המסורת היא בכך שהתגלות לא הייתה פרטית אלא ציבורית, לא התקבלה בתמימות אלא עמדה במבחן הביקורת של עם חכם ונבון, ולא הייתה חד פעמית, אלא נמשכה והתמידה במשך מאות שנים.

אני מאמין למסורת שקבלתי מאבי, לא בגלל שאינני חושד בו שהוא שקרן (אפשרות כזאת כלל לא עלתה על דעתי מעולם), אלא כי גדלתי בתוך בית של אמונה שאותה ספגתי עמוק אל תוכי. מי שנולד וגדל בבית שבו המסורת חיה ומאירה, הוא מחובר להתגלות. יתרה מזאת, המסורת החיה היא עצם ההתגלות והמשכה. מי שינק את האמונה עם חלב אמו, אמונתו אינה הכרעתו ותפיסת עולמו, אלא טבעו ועצמותו.

דא עקא שהמסורת אבדה את החיוניות שהייתה נחלתה דורות רבים, כוחה הלך ונחלש, והיום, מעינה כמעט ויבש (ריה"ל עצמו יותר מרומז שכבר בתקופתו הדברים יגיעים). החיבור למסורת, שוב אינו מחולל בנו אמונה ממשית, ואינו מפרנס ומזין אותה. יש קצבה ליכולת של המסורת לשמר ולהעביר את האנרגיה של ההתגלות, והקצבה הסתיימה. רוב עם ישראל אינו הולך אחר המסורת, במובן הדתי. בכל יום שחולף נוספים עוד ועוד בורות וניכור, וגם תנועות של טמיעה והתבוללות תרבותית. לעומת זאת, הולך וגובר הצימאון, והולכים ובוקעים פה ושם מבועי מים. המענה השלם של ריה"ל הוא 'הענין הא-לוהי', ההשראה, ההתגלות, רוח הקודש והנבואה. נשען הוא גם על עמוד המסורת, שבזמנו עדיין לא איבדה לגמרי את כוחה, והגאולה, לא נראתה באופק. מהבחינה הזאת, ספר הכוזרי הוא מאוד אקטואלי, הוא אינו אומר די בתורה שבכתב ושבע"פ, לא בפילוסופיה ולא בקבלה, הוא כולו תשוקה לחול 'הענין הא-לוהי'. בדור אחרון, נפרד לב בנים מאבות ולב

אבות מבניהם, ניתקה שרשרת המסורת, ואין לנו להשען אלא על הארה חדשה של דעת אלוהים כפרוזדור לטרקלין של 'הענין הא-לוהי'. בשורתו של הראי"ה לדורנו, הוא בת קולו של שירת האמונה של ריה"ל:

'אל מעין הנבואה אנו קרואים', כי 'באמת חסרון רוח הקדש בישראל הוא לא חסרון שלמות, כי אם מום ומחלה, ובארץ ישראל היא מחלה מכאבת, שהיא מוכרחה להרפא, כי אני ד' רפאך'.